

**The Maharaja Sayajirao University of Baroda,
Vadodara**

Title

***Navvadottar Marathi Gramin
Kadambari: Ek Chikitsak Abhyas
(Nivadak Kadambaryanchya Sandarbhat)***

Synopsis Submitted for the partial fulfilment for the award of Doctor
of Philosophy (Ph.D.) in Marathi Language & Literature

Submitted by:

Bapat Vinayak alias Vinay Laxman

M.A., MH-SET, MSU-PET

Assistant Professor, Marathi Discipline - Goa University

Under the Guidance of

Sanjaykumar Karandikar, Ph.D.

Professor & Head

Dept. of Marathi Language & Literature Faculty of Arts

The Maharaja Sayajirao University of Baroda,

February 2024

द महाराजा सयाजीराव युनिव्हर्सिटी ऑफ बरोडा, वडोदरा-गुजरात

मराठी विषयातील पीएच.डी. पदवीकरिता सादर करणार असलेल्या प्रबंधाचा

गोशवारा (Synopsis)

विषय: नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरी: एक चिकित्सक अभ्यास

(निवडक कादंबऱ्यांच्या संदर्भात)

अभ्यासक

विनायक उर्फ विनय ल. बापट

एम. ए., एमएच-सेट, एम्. एस्. यू. -पेट

सहायक प्राध्यापक, मराठी अध्ययनशाखा, गोवा युनिव्हर्सिटी - गोवा.

मार्गदर्शक

डॉ. संजयकुमार करंदीकर, पीएच्.डी.

प्राध्यापक व प्रमुख मराठी विभाग

फॅकल्टी ऑफ आर्टस् महाराजा सयाजीराव युनिव्हर्सिटी ऑफ बरोडा, वडोदरा - गुजरात

फेब्रुवारी-2024

नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरी:एक चिकित्सक अभ्यास.

(निवडक कादंबऱ्यांच्या संदर्भात)

अनुक्रमणिका

विषय	पृ. क्र.
प्रस्तावना आणि विषय प्रवेश	1
अभ्यासाची गरज आणि विषय निवडीमागील भूमिका	2
संशोधनाची उद्दिष्टे	3
संशोधनाची व्याप्ती	4
संशोधनाची मर्यादा	4
संशोधनाच्या पद्धती	4
संशोधनपूर्व संशोधन	5
गृहितके	6
अभ्यासासाठी निवडलेल्या कादंबऱ्या	6
प्रबंधाची मांडणी	
प्रकरण-1 कादंबरी स्वरूप व चिकित्सा आणि नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरी	7
प्रकरण-2 वाडमयाची कालिक संकल्पना आणि ग्रामीण मराठी कादंबरीच्या कालिक अभ्यासाची आवश्यकता.	9
प्रकरण -3 अभ्यासासाठी निवडलेल्या ग्रामीण कादंबऱ्यांचा चिकित्सक अभ्यास:	12
प्रकरण-4 अभ्यासासाठी निवडलेल्या ग्रामीण कादंबऱ्यांचा भाषिक अभ्यास	17
प्रकरण- 5 उपसंहार व निष्कर्ष	21
संदर्भ ग्रंथ.	23

नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरी: एक चिकित्सक अभ्यास.

(निवडक कादंबऱ्यांच्या संदर्भात)

प्रस्तावना आणि विषय प्रवेश:

कादंबरी संकल्पना, स्वरूप आणि व्याप्ती: साहित्य ही मानवी मनाची एक अनन्यसाधारण अशी निर्मिती आहे. मानवाच्या सर्वांगीण प्रगतीतील व त्याच्या प्रगल्भ होण्याच्या प्रक्रियेतील हा एक महत्त्वाचा टप्पा आहे. भाषा हा मानवाला परंपरेने लाभलेला अमूल्य ठेवा आहे. मानवी जीवनातील ज्ञान प्रक्रिया ही भाषेमुळेच अव्याहतपणे चालू असते. भाषा ही एक संकेत प्रणाली म्हणून विकसित झाली असल्यामुळे, 'व्यक्त होणे' हे भाषेचे महत्त्वाचे लक्षण म्हणून सांगता येते. या व्यक्त होण्याच्या प्रक्रियेतूनच साहित्याची निर्मिती झाली आहे. साहित्याची परंपरा ही प्रदीर्घ असली तरी कादंबरी वाङ्मयाची परंपरा मात्र गेल्या तीनशे वर्षांतीलच आहे. कादंबरी हा प्रकार प्रथम युरोपमध्ये विकसित झाला व नंतर भारतात आला. अर्थात, कादंबरी वाङ्मयप्रकाराच्या अनेक अभ्यासकांनी या वाङ्मयप्रकाराची पाळेमुळे भारतीय परंपरेतही शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. आपल्याकडील 'कादंबरी' हे नाव देखील बाणभट्टाच्या संस्कृतमधील कादंबरी सदृश्य लेखनाला अनुसरून आले आहे, हे विशेषत्वाने नोंदविले पाहिजे. असे असले तरी, आजच्या आधुनिक मराठी कादंबरीचे स्वरूप पाहता, ती पाश्चात्य परंपरेतून मराठीत अवतरली आहे हे नाकारता येत नाही. कोणतीही कादंबरी आकाराला येत असताना ती त्या ठिकाणच्या समाज जीवनातून, परंपरेतून, संस्कृतीतून आपले आशयद्रव्य निवडीत असल्यामुळे तिला स्वतःचे असे एक वेगळे अस्तित्व प्राप्त झालेले असते. मराठी कादंबरीच्या संदर्भातही हे मान्य करावे लागते. युरोपात घडून आलेली औद्योगिक क्रांती, सुरू झालेले प्रबोधन युग, मानवाला केंद्रभूत ठेवून सुरू झालेली विचार प्रणाली या सर्वांमधून आमुलाग्र बदल युरोपात व एकूण जागतिक स्तरावर घडून आले. कादंबरी हे या बदललेल्या आधुनिक जगाचे अपत्य आहे. आधुनिक काळात तीव्र झालेल्या जीवनसंघर्ष, गतिमान झालेले मानवी जीवन, मानवी जीवनात निर्माण झालेले ताण आणि गुंतागुंत, विज्ञानाने केलेली प्रगती आणि त्यामधून निर्माण झालेले अद्ययावत तंत्रज्ञान व त्यामधून निर्माण झालेली समग्र विनाशाची शक्यता या सर्वांचा मानवी जीवनावर खोलवर झालेला परिणाम, अशा या व्यामिश्र जाणिवांना समग्रपणे आपल्या कक्षेत सामावून घेणारा व आवश्यक तेथे

स्वतःमध्ये बदल घडवून आणणारा साहित्यप्रकार म्हणून आज आपल्याला कादंबरीकडे पाहता येते. या सर्वांमधून कादंबरी या साहित्यप्रकाराची व्यापकता आपल्या सहज लक्षात येते. वाचकाचे विचारविश्व समृद्ध करून त्याला प्रगल्भ करणारा असा हा साहित्यप्रकार आहे व म्हणूनच तो सर्वाधिक लोकप्रिय देखील आहे. कादंबरी लेखनाचा आवाका हा खूप मोठा असल्याने कादंबरी लेखनाच्या स्वरूपावरून त्याचे अनेक प्रकार मानले जातात. हे प्रकार विवेचनाच्या सोईसाठी असतात एकूण कादंबरीच्या आशयद्रव्याशी व रूपबंधाशी त्याचा काही संबंध नसतो हे लक्षात घेतले पाहिजे. निवेदनतंत्र, स्थल-काल, व्यक्तिचित्रणाचे स्वरूप, कादंबरीचा विषय इ. विविध निकषांच्या आधारे हे वर्गीकरण केले जाते. स्थलकालाच्या दृष्टिने प्रादेशिक, ग्रामीण, महानगरीय हे प्रकार संभवतात. मी संशोधनासाठी याच वर्गीकरणातील 'ग्रामीण कादंबरी' या प्रकाराची निवड केली असून १९९० नंतरच्या ग्रामीण कादंबरीच्या एकूण स्वरूपाचा अभ्यास काही निवडक कादंबऱ्यांच्या आधारे केला आहे.

अभ्यासाची गरज आणि विषय निवडीमागील भूमिका:

ग्रामीण कादंबरी हे फक्त एक विशेषण नाही तर तो एक मूल्यात्मक विचार असून संपूर्ण ग्रामजीवनाचा एक विशाल पट या संकल्पनेमागे आहे. नागर किंवा मध्यमवर्गीय जीवनजाणिवांपासून अगदी वेगळ्या असलेल्या जीवनजाणिवांचे दर्शन आपणाला ग्रामीण कादंबरीतून घडते. अजूनही सत्तर टक्के भारत हा खेड्यातच राहतो. ग्रामीण कादंबऱ्यांतून ज्या संवेदना व्यक्त होतात, जे प्रश्न हाताळले जातात, ज्या समस्या मांडल्या जातात, ज्या अभावग्रस्त जीवनाचे चित्रण केले जाते ते मुख्यधारेतील साहित्यापेक्षा खूपच वेगळे आणि वैशिष्ट्यपूर्ण असे असते. कृषीसंस्कृतीचे दर्शन आपणाला या ग्रामीण कादंबरीतून घडते. त्यामुळे ग्रामीण कादंबरीला फक्त कादंबरी अभ्यासातच नव्हे तर एकूण साहित्यिक अभ्यासात महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. हे लक्षात घेऊनच मी अभ्यासासाठी ग्रामीण कादंबरीच्या संदर्भातील विषय निवडला व त्यावर संशोधन केले आहे.

मराठी ग्रामीण कादंबरीचा विचार करता ती काळानुरूप बदलत गेली आहे हे लक्षात येते. मुळात मराठी ग्रामीण कादंबरीच्या लेखनजाणिवा महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारप्रणालीतून निर्माण झाल्या असल्यामुळे त्यात संघर्षाची आणि विद्रोहाची एक धार प्रारंभापासून आहे व म्हणूनच ग्रामीण कादंबरी ही अधिक आशयगर्भ व परिवर्तशील राहिली आहे. आजच्या ग्रामीण मराठी कादंबरीची बीजे म. ज्योतीबा फुले यांच्या 'शेतकऱ्यांचा आसूड' मधून दिसून येतात. फुल्यांचेच अनुयायी असलेल्या कृष्णराव भालेकर यांनी 'बळीबा पाटील' ही कादंबरी लिहिली. मराठी ग्रामीण कादंबरी लेखनाची ही सुरुवात म्हणून सांगता येते. अनेक

अभ्यासकांनी धनुर्धारी यांनी लिहिलेल्या 'पिराजी पाटील' या कादंबरीला पहिलेपणाचा मान दिला आहे. नंतरच्या काळात अनेक लेखकांनी ग्रामीण जीवनाचे फक्त करमणुकीसाठी चित्रण करण्याच्या उद्देशाने अनेक कादंबऱ्या लिहिल्या पण अस्सल ग्रामीण संवेदना त्यातून व्यक्त झाल्या नाहीत. 1960 नंतरच्या काळात मराठीतील ग्रामीण कादंबरीचे दालन अधिकाधिक समृद्ध होत गेल्याचे दिसते. धग, टारफूला, गोतावळा, पाचोळा इ. कादंबऱ्या 1960 ते 1970 या दशकात निर्माण झाल्या. ग्रामीण जीवनात जे बदल घडत होते त्याचे ग्राम जीवनावर होणारे परिणामही या कादंबऱ्यांनी अधोरेखित केल्याचे दिसते. 1970 ते 1990 या काळाचा विचार करता; बदलत्या ग्रामीण जीवनासोबतच जातीसंघर्ष व स्त्रियांचे शोषण, यांत्रिकीकरणामुळे न्हास पावणारी पारंपरिक कृषी संस्कृती या सर्वांचे दर्शन आपणाला या काळातील ग्रामीण कादंबरीतून घडते. 1990 नंतर मराठी ग्रामीण कादंबरी अधिक जोमाने पुढे आल्याचे दिसते. आजच्या घडीला ग्रामीण कादंबरी हाच मराठी कादंबरी लेखनातील सर्वात सशक्त प्रवाह आहे. या सर्वांमागील कारण मिमांसा योग्यप्रकारे होण्यासाठी नव्वदोत्तर मराठी कादंबरी लेखनावर सखोल अभ्यास होणे अत्यावश्यक होते आणि म्हणूनच काही निवडक ग्रामीण कादंबऱ्यांच्या आधारे नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरीचा चिकित्सक अभ्यास या प्रबंधाच्या आधारे केला गेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- 1) नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीच्या स्वरूपात झालेल्या बदलांचा शोध घेणे
- 2) जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरण याचा नव्वदोत्तर कादंबरी लेखनावर झालेला परिणाम अभ्यासणे.
- 3) कोणत्या समस्या वा प्रश्न नव्वदोत्तर कादंबरीतून मुखर झाले आहेत त्याचा शोध घेणे.
- 4) शेतीतील आधुनिकता आणि त्याचे शेती एकूण कृषी संस्कृतीवर झालेले परिणाम अभ्यासणे
- 5) सहकार क्षेत्र, सत्ताकेंद्रीत राजकारण, शेतकरी चळवळी यांचा कादंबरीतून दिसून येणारा ग्रामीण जीवनावरील परिणाम अभ्यासणे.
- 6) स्त्री जीवनाचे नव्वदोत्तर कादंबरीतून होणारे दर्शन अधोरेखित करणे.
- 7) शेतीविषयी शेतकऱ्यांच्या मनात निर्माण झालेल्या उदासिनतेचा निवडक कादंबऱ्यांच्या आधारे शोध घेणे.
- 8) नव्वदोत्तर कादंबरीतून व्यक्त झालेल्या जात- वर्ग संघर्षाचा शोध घेणे.
- 9) नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीचा भाषिक अंगाने अभ्यास करणे.
- 10) नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीचे साहित्यिक मूल्यमापन करणे.

संशोधनाची व्याप्ती:

मराठीतील ग्रामीण कादंबरीला एक समृद्ध परंपरा लाभलेली असली व काळाच्या सर्वच टप्प्यांवर या कादंबरी लेखनात दखल घेण्याजोगे बदल झालेले असले तरी माझ्या अभ्यासाची व्याप्ती १९९० नंतरची (नव्वदोत्तर) कादंबरी अशी होती म तीही निवडक कादंबऱ्यांच्या संदर्भातच होती. या अभ्यासात महाराष्ट्राचे ग्रामीण परिसराचे जे वेगवेगळे भौगोलिक विभाग आहेत त्या विविध विभागातील कादंबरीकारांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्यांचा माझ्या अभ्यासात समावेश करण्याचा प्रयत्न केला आहे. यामुळे त्या-त्या भागातील प्रश्न, समस्या, जगण्यासाठी करावा लागणारा संघर्ष याचा प्रातिनिधिक आढावा घेणे शक्य झाले आहे. तसेच, स्त्रियांनी लिहिलेल्या काही कादंबऱ्यांचा समावेश यात केला आहे. त्यामुळे या अभ्यासाला एक वेगळा आयाम प्राप्त झाला आहे. मराठी ग्रामीण कादंबरीच्या दालनात महाराष्ट्रासोबतच गोमंतकीय मराठी लेखकांनीही मोलाची भर घातली आहे. दुर्दैवाने गोमंतकीय मराठी ग्रामीण कादंबरीचा मराठी ग्रामीण कादंबरीच्या संदर्भात विचार न होता तिचा प्रादेशिक कादंबरी म्हणूनच विचार केला आहे. या अभ्यासात मुख्य-प्रवाहातील मराठी ग्रामीण कादंबरीसोबतच गोमंतकीय मराठी ग्रामीण कादंबरीचाही विचार केला आहे.

संशोधनाची मर्यादा:

हा अभ्यास 'नव्वदोत्तर ग्रामीण मराठी कादंबरी' या क्षेत्रापुरताच मर्यादित आहे. ज्या कादंबऱ्या विवेचनासाठी निवडल्या आहेत त्या कादंबऱ्यांना अनुसरूनच अभ्यास केला आहे. या अभ्यासाला कालिक संदर्भ असला तरी कालानुरूप तौलनिक अभ्यास यात अंतर्भूत केलेला नाही. प्रत्येक कादंबरीचा स्वतंत्र अभ्यास करण्याऐवजी कादंबऱ्यांच्या प्रवृत्ती, विषयाची मांडणी, भाषिक प्रयोग, पात्र रेखाटन, जीवनदर्शन, कालभान, जीवनभाष्य, अशी समान सूत्रे गृहीत धरून हा अभ्यास केला आहे. ग्रामीण परीसर, शेतीकेंद्रीत व शेतकरीकेंद्रीत व्यक्त झालेले वास्तव, शेती उद्योगावर आधारीत असलेल्या ग्रामव्यवस्थेचे झालेले चित्रण, शेती व शेतकरी यांच्या संबंधी निर्माण झालेले प्रश्न व समस्या एवढ्या संदर्भातच हा अभ्यास मर्यादित आहे.

संशोधन पद्धती:

या अभ्यासासाठी विमर्शक संशोधन पद्धतीचे अनुसरण करण्यात आले आहे. कारण माझा अभ्यास हा पृथक्करण, विश्लेषण, कार्यकारण संबंध आणि विश्लेषण असे असल्याने ही पद्धत उपयुक्त ठरणारी होती. या पद्धतीचा वापर करीत उद्गामी (Inductive) उदाहरणांवरून सिद्धान्ताकडे जाण्याचा प्रयत्न केला आहे.

निवडलेल्या सामग्रीचे परीक्षण, विश्लेषण करून त्या आधारे सिद्धान्तन करून अंतिम निष्कर्ष मांडले आहेत. यासाठी समाजशास्त्रीय व मानसशास्त्रीय संशोधन पद्धतींचा ही वापर केला आहे.

संशोधनपूर्व संशोधन:

ग्रामीण साहित्यावर आजपर्यंत बरेच संशोधन झाले आहे. डॉ. आनंद यादव यांनी आपल्या लेखनातून ग्रामीण साहित्याची तात्त्विक चर्चा तर केली आहेच त्याच बरोबर मराठी ग्रामीण साहित्याचा सम्यक आढावाही घेतला आहे. 'ग्रामीण कादंबरी आकलन आणि विश्लेषण' या पुस्तकात डॉ. रामचंद्र काळुंखे यांनी मराठीतील विशेषतः स्वातंत्र्योत्तर ग्रामीण मराठी कादंबरीचा आढावा घेतला आहे. पण यात १९९० नंतरच्या ग्रामीण कादंबरी लेखनाचा धावता आढावा असून या काळातील कादंबरी लेखनाचा सखोल अभ्यास केलेला नाही. 'आजची कादंबरी: नोंदी आणि निरीक्षणे' या आपल्या पुस्तकात रंगनाथ पाठारे यांनी नव्वदोत्तर काळात लिहिल्या गेलेल्या काही कादंबऱ्यांचा आढावा घेतला आहे पण हा नव्वदोत्तर समग्र कादंबरी लेखनाचा आढावा यात नाही. 'गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरी' या विलास खोले यांनी संपादित केलेल्या पुस्तकात मा. नागनाथ कोत्तापल्ले यांनी 'गेल्या अर्धशतकातील ग्रामीण व प्रादेशिक कादंबरीचे यशापयश' हा लेख समाविष्ट आहे पण यात एकूण अर्धशतकातील कादंबरीचा शोध घेतला आहे. यात १९९० नंतर ग्रामीण कादंबरी लेखनात झालेल्या काही बदलांची चर्चा आहे पण ती मर्यादित स्वरूपाची आहे. 'मराठी कादंबरी: परंपरा आणि चिकित्सा' या डॉ. राजेंद्र सलालकर व डॉ. अनिल बोपचे यांनी संपादित केलेल्या पुस्तकात 'नव्वदोत्तरी वैदर्भीय ग्रामीण कादंबरी' हा डॉ. शोभा रोकडे यांचा लेख समाविष्ट आहे. त्यात त्यांनी नव्वदोत्तर वैदर्भीय कादंबरीचा परिचय करून दिला आहे. यात नव्वदोत्तर वैदर्भीय कादंबरीचा परिचय करून देण्याच्या हेतूने हा लेख लिहिला आहे यात चिकित्सक आढावा घेतलेला नाही व यात फक्त विदर्भातील कादंबऱ्यांचाच आढावा घेतला आहे. 'साहित्य ग्रामीण आणि दलित' या ईश्वर नंदपूरे यांनी संपादित केलेल्या पुस्तकात ग्रामीण साहित्याचा काही एक आढावा घेण्यात आला आहे. 'ग्रामीण साहित्य एक चिंतन'- द. ता. भोसले, 'ग्रामीण साहित्य स्वरूप व दिशा'- वासुदेव मुलाटे, 'मराठी ग्रामीण कादंबरी आस्वाद आणि समीक्षा'-संग्राम टकले(संपादक), 'नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरी'-गजानन जाधव(संपादक), 'ग्रामीण साहित्य आस्वाद आणि आकलन'-महेश खरात अशा काही पुस्तकांतून ग्रामीण साहित्याद्वल चर्चा करण्यात आली आहे तसेच ग्रामीण साहित्याची काही एक सैद्धांतिक मांडणी करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. काही पुस्तकातून काही नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबऱ्यांचे आस्वादन वा चिकित्सा करण्यात आली आहे. परंतु नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीचा समग्र म्हणता येईल असा अभ्यास झालेला नाही. माझा

अभ्यास हा निवडक कादंबऱ्यांच्या संदर्भात होता त्यामुळे तो त्या कादंबऱ्यांच्या आधारे नेमका आणि सुस्पष्ट स्वरूपाचा झाला आहे.

गृहीतके:

- 1) नव्वदोत्तर कादंबरीवर जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरण याचा परिणाम झाला आहे.
- 2) नव्वदोत्तर कादंबरी ही शेतकऱ्याला केंद्रवर्ती ठेवून लिहिली गेली आहे.
- 3) शेती व शेतकऱ्याचे कुटुंबाचे उद्ध्वस्तपण नव्वदोत्तर कादंबरीतून ठळकपणे पुढे आले आहे.
- 4) शेतकरी चळवळीमधून शेतकऱ्याचा झालेला भ्रमनिरास, सहकार क्षेत्राची त्यात घुसलेल्या राजकारणामुळे झालेली ओंगळ अवस्था, शिक्षणक्षेत्रातील भ्रष्टाचार, हे विषय या कादंबऱ्यांच्या केंद्रस्थानी आहेत.
- 5) नव्वदोत्तर कादंबरी विद्रोहाची भाषा बोलताना दिसते.
- 6) शेतीबद्दलची उदासीनता नव्वदोत्तर कादंबरीतून व्यक्त झाली आहे.
- 7) शेतकऱ्यांच्या दोन पिढ्यांतील अंतर या कादंबऱ्यांतून ठळकपणे व्यक्त झाले आहे.
- 8) उद्ध्वस्त होऊ लागलेली कृषी संस्कृती या कादंबऱ्यांतून ठळकपणे व्यक्त झाली आहे.
- 9) नव्वदोत्तर कादंबरी ही आशय व आविष्कार या दोन्ही बाबतीत या अगोदरच्या कादंबरी पेक्षा पुढच्या टप्प्यावर पोचली आहे.
- 10) मराठीतील आजपर्यंतची सर्वात सशक्त ग्रामीणकादंबरी नव्वदोत्तर काळात लिहिली जात आहे.

अभ्यासासाठी निवडलेल्या कादंबऱ्या

- 1) बारोमास - सदानंद देशमुख
- 2) कापूसकाळ- कैलास दौंड
- 3) असं जगणं तोलाचं- शेषराव मोहिते
- 4) एसईझेड. (सेझ) - शंकर सखाराम
- 5) चाळेगत- प्रवीण बांदेकर
- 6) अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट - आनंद विंगकर
- 7) साखर फेरा - मोहन पाटील
- 8) तणकट- राजन गवस
- 9) गावठाण- कृष्णात खोत

- 10) पाडा - अशोक कोळी
- 11) चिखलवाटा- सुरेंद्र पाटील
- 12) ऐसी कुणबी भूपाळ - भारत काळे
- 13) बोडखी- प्रतिमा इंगोले
- 14) जिनगानी- मथु सावंत
- 15) फाटलेलं आभाळ- रसुल सोलापुरे
- 16) इद्रास- चंद्रकांत गावस
- 17) भगदाड – एन्. शिवदास
- 18) वनराईचा लढा – अनिल परुळेकर
- 19) वाहतं पाणी - अनिल परुळेकर

प्रकरणांची मांडणी:

प्रकरण-१

कादंबरी स्वरूप व चिकित्सा आणि नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरी

कादंबरी वाङ्मयाचा एक अत्यंत महत्वाचा उपप्रकार म्हणून आपणाला 'ग्रामीण कादंबरी'कडे पहावे लागते. ग्रामीण कादंबरीचा विचार करता ग्रामीण कादंबरी हे मराठी कादंबरी वाङ्मयाला लाभलेले सर्वात मोठे देशी परिमाण आहे असे म्हणता येते. एकूण ग्रामीण कादंबरीचा विचार करता ज्याला खऱ्या अर्थाने ग्रामीण जाणिवांची कादंबरी म्हणता येईल अशी कादंबरी ही 1960 नंतर लिहिली जाऊ लागली हे आज सर्वच अभ्यासकांनी मान्य केले आहे. साठ नंतरच्या काळात ग्रामीण परिसरातून आलेला लेखक स्वतः घेतलेल्या अनुभवांना आणि तो ज्या परिसरात जगला, लहानाचा मोठा झाला त्या परिसराला तेथील भाषिक वैशिष्ट्यांसह कादंबरीतून जिवंत करताना दिसतो. ग्रामीण कादंबरीच्या लेखनात त्या ठिकाणचा निसर्ग, त्या ठिकाणची भौगोलिकता आणि त्या ठिकाणची प्रदेश वैशिष्ट्ये या सर्वांना अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. ग्रामीण परिसरातील लोकसंस्कृती आणि त्या ठिकाणी बोलल्या जाणाऱ्या विविध बोली यांचा लेखनात केलेला वापर हे देखील ग्रामीण कादंबरीचे मोठे वैशिष्ट्य म्हणून सांगता येते. ग्रामीण कादंबरीतून भूक, दारिद्र्य, अज्ञान, शोषण आणि उपेक्षा यांचे विशेषत्वाने दर्शन घडते. ग्रामीण कादंबरी लेखनाला असलेला ऐतिहासिक संदर्भ महत्वाचा असतो. ग्रामीणता हे विशेषण नसून ते एक आशयिक मूल्य आहे. ग्रामीणतेचे सर्जनशील भान व्यक्त होणे हे

ग्रामीण कादंबरीचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणून सांगता येते. महात्मा जोतिबा फुले यांच्याकडे ग्रामीण साहित्याचे उद्गाते म्हणून पाहता येते, त्यांनी शेतकऱ्यांची वेदना साहित्यातून सर्वप्रथम मुखर केली. महात्मा गांधींचे ग्रामस्वराज्य विषयीचे विचार आणि ‘खेड्याकडे चला’ हा त्यांनी दिलेला नारा ,डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक परिवर्तनाचे कार्य, शाहू महाराजांचे समाजसुधारणेचे कार्य, या सर्व गोष्टी ग्रामीण कादंबरीला प्रेरणा देणाऱ्या ठरल्या आहेत. महाराष्ट्रामध्ये ज्या विविध परिवर्तनवादी चळवळी निर्माण झाल्या त्यादेखील ग्रामीण कादंबरीच्या निर्मितीला प्रेरक ठरल्या. हे सर्व लक्षात घेऊन ग्रामीणता हा लेखकाच्या जगण्याचा भाग व्हावा लागतो तेव्हाच त्याच्या साहित्यातून ग्रामीण संवेदना समर्थपणे व्यक्त होतात असे म्हणता येते. सामाजिक तत्वज्ञानाच्या बाबतीत मराठी कादंबरी दुबळी आहे असे डॉ. हरिश्चंद्र थोरात यांच्यासारख्या मान्यवर अभ्यासकांनी म्हटले आहे. मराठी ग्रामीण कादंबरी ही त्याला अपवाद नाही हे खेदाने नमूद करावे लागते. ग्रामीण साहित्याची चळवळ 1977 नंतर मराठी साहित्यविश्वात उदयाला आली. या चळवळीने एकूण ग्रामीण साहित्याला नवी दिशा देण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी ग्रामीण कादंबरीला तिची तात्त्विक बैठक देण्याचा प्रयत्न केला. परिवर्तनवादी, शोषण विरोधी, सुधारणावादी, विकसनशील असे सगळेच विचार या चळवळीने स्वीकारून मानले. व.म. फुल्यांना आपले मार्गदर्शक ही मानले. म.फुल्यांचा वैचारिक वारसा या चळवळीने स्वीकारला असला तरी प्रत्यक्षात ग्रामीण कादंबरीच्या निर्मितीच्या पातळीवर जाऊन निरीक्षण केले असता, महात्मा जोतिबा फुले यांची चिकित्सक, बहुसंस्कृतिवादी भूमिका चळवळीतील लेखकांनाही पेलता आली नाही हे लक्षात येते. त्यामुळे चिकित्सा करणारे आणि धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक पर्यावरणासंबंधात पूर्णतः नव्याने मांडणी करणारी कोणतीही कादंबरी लिहिली गेल्याचे दिसत नाही. जी मांडणी मा. फुल्यांच्या सामाजिक तत्वज्ञानाला अभिप्रेत आहे. उलट डॉ. भालचंद्र नेमाडे यांनी प्रस्तुत केलेले देशीवादाचे प्रारूपाने नव्याने लेखन करू लागलेल्या लेखकांना जास्त भुरळ घालणारे ठरले आहे. आजची मराठी कादंबरी देशीवादाच्या अंगाने पुढे जाताना दिसत आहे. या प्रारूपामुळे ग्रामीण भागातील लेखक लिहिता झाला आहे हे निश्चित! पण त्यामुळे विशिष्ट तात्त्विक बैठक ग्रामीण कादंबरीला प्राप्त होत आहे असे दिसत नाही. एकूण विचार करता ग्रामीण साहित्य चळवळीने ग्रामीण परिसरातील लेखकाला लेखनास प्रवृत्त केले, त्याला आत्मभान दिले तसेच त्याच्यातील न्यूनगंड दूर केला असे म्हणता येते. पण नेमकी तात्त्विक भूमिका देण्यास मात्र ही चळवळ अपयशी ठरली. साहित्य म्हणून किंवा लेखकाची लेखक म्हणून कोणतीच तात्त्विक भूमिका व्यक्त होत नसेल तर त्या साहित्याला सखोलता व खोली प्राप्त होत नाही, त्यामधून परिपूर्ण जीवनजाणिवा व्यक्त होऊ शकत नाहीत. मराठीत श्रेष्ठ दर्जाची म्हणावी

अशी कादंबरी लिहिली गेली नाही असे जे अनेक अभ्यासक म्हणतात त्याचे कारण तात्त्विक बैठक नसणे हेच आहे व डॉ. हरिश्चंद्र थोरातांसारख्या अभ्यासकांनी हे पुन्हा पुन्हा सांगितले आहे. मराठी ग्रामीण कादंबरीला वेगळ्या उंचीवर जायचे असेल तर तिला निश्चित तात्त्विक भूमिका स्वीकारणे अपरिहार्य आहे. ही भूमिका स्वीकारायची असेल तर तिला देशीवादाचा स्वीकार सोईप्रमाणे नव्हे तर डोळसपणे करावा लागेल. आपल्या निर्मितीच्या शक्यताना लोकसंस्कृती आणि लोकसाहिच्याची जोड द्यावी लागेल. या परंपरामधूनच लोकजाणिवा समर्थपणे व्यक्त करणे शक्य होणार आहे. म.फुल्यांची चिकित्सक बहुसंस्कृतिवादी भूमिकेचा स्वीकार करणे आता ग्रामीण लेखकाला अपरिहार्य आहे. म. फुल्यांची भूमिका ही परिवर्तनवादी तत्त्वज्ञाची आणि चिकित्सेची आहे. व्यापक स्वरूपाची चिकित्सा केल्याशिवाय आता आपणाला पुढे जाता येणे शक्य नाही. हे पुढे जाणे परंपरेचा धागा पकडूनच पण चिकित्सक भूमिकेचा स्वीकार करून जावे लागेल. पारंपरिकता आणि परिवर्तनशीलता याचा समन्वय घडवून त्यातून आपली वैचारिक बैठक पक्की करून लेखकाला आता पुढे जाणे भाग आहे. ही वाट अत्यंत बिकट आणि लेखकाची लेखक म्हणून परीक्षा घेणारी आहे. लेखकाला जीवनविषय विशिष्ट तत्त्वज्ञान मांडायचे असेल तर त्याला हे आव्हान स्वीकारण्याशिवाय पर्याय नाही. हे आव्हान स्वीकारून जेव्हा ग्रामीण कादंबरीचे लेखन केले जाईल तेव्हा श्रेष्ठतम दर्जाची कादंबरी निश्चित लिहिली जाईल.

प्रकरण-२

वाङ्मयाची कालिक संकल्पना आणि ग्रामीण मराठी कादंबरीच्या कालिक अभ्यासाची आवश्यकता.

विशिष्ट कालखंड आणि त्या कारखंडात निर्माण होणारे साहित्य याचा एक विशिष्ट सहसंबंध असतो. विशिष्ट कालखंड आणि त्या कालखंडात निर्माण झालेले साहित्य याचा अभ्यास करताना या दोहोंचा परस्पर संबंध तपासणे आवश्यक असते. या अभ्यासातून बदलणाऱ्या काळाचा तत्कालीन साहित्यावर काय प्रभाव पडतो किंवा साहित्याचा एखाद्या कालखंडावर काय परिणाम होतो याचा आपणाला अभ्यास करता येतो. अभ्यासासाठी, 'नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीचा चिकित्सक अभ्यास: निवडक कादंबऱ्यांच्या संदर्भात' असा असल्याने या ठिकाणी त्या त्या काळाचा कादंबरी लेखनावर काय परिणाम झाला याचाच फक्त आढावा घेतला आहे. असा अभ्यास केल्याने एखाद्या काळात ज्या प्रकारचे साहित्य निर्माण होते त्याची पार्श्वभूमी काय होती याची जाणीव देखील आपणाला होते. कालखंड कसे मानावेत याबद्दल मतभेद असले तरी वाङ्मयाच्या संदर्भात विचार करता ज्या ठिकाणी वाङ्मयामध्ये ठळक अशी परिवर्तने जाणवतात त्या ठिकाणापासून काळ मानणे जास्त

संयुक्तिक असते. प्रत्येक वाङ्मय प्रकाराचा कालखंडात वेगवेगळा असू शकतो कारण प्रत्येक वाङ्मयप्रकाराचे स्वरूप वेगवेगळे असते. ग्रामीण मराठी कादंबरीच्या संदर्भात विचार करताना 'नव्वदोत्तर' हा वेगळा कालखंड निश्चितच मानावा लागतो. या काळात मराठी ग्रामीण कादंबरीचे स्वरूप पूर्णपणे बदलल्याचे दिसते. 1990 नंतर भारतात जागतिकीकरणाची प्रक्रिया गतिमान झाली. त्याच सोबत खाजगीकरण आणि उदारीकरणाच्या प्रक्रियेने देखील जोर पकडला. या सर्वामुळे शहरे तर बदललीच पण ग्राम व्यवस्थेवर देखील त्याचे गंभीर परिणाम झाले. कृषिकेंद्रीत अर्थव्यवस्थेवर या जागतिकीकरणाने मूलगामी स्वरूपाचे परिणाम केले. पारंपरिक शेती जवळ जवळ उद्ध्वस्तच झाली. पैशाला अतोनात महत्त्व प्राप्त झाले त्यामुळे शेतकऱ्यांची मानसिकता ही बदललेली या बदललेल्या मानसिकतेचे दर्शनही आपणाला या काळातील साहित्यातून घडते. कालिक दृष्टिकोनातून ग्रामीण कादंबरीचा अभ्यास करताना काही गोष्टी लक्षात येतात. प्रारंभीच्या काळात ग्रामीण कादंबऱ्यांची संख्या नगण्य म्हणावी अशी होती. 1857 ते 1920 या साठ वर्षांच्या कालखंडात फक्त दोन ग्रामीण कादंबऱ्यांचे लेखन झाले. या काळात पडलेले तीन भीषण दुष्काळ, ग्रामीण भागात शिक्षणाचा अभाव, लेखनाची कोणतीही परंपरा नसणे, शहरी माणसाचा गावाकडे पाहण्याचा तुच्छतापूर्वक दृष्टिकोन, अशी अनेक कारणे या मागे आहेत. म. फुल्यांनी शेतकऱ्यांचे दुःख मांडले, त्यांनी त्यांना संघर्ष करण्यास सांगितले, त्यांनी धर्माची चिकित्सा करून बुद्धिप्रामाण्यवाद स्वीकारला, सत्यशोधक समाज स्थापन करून नवपरंपरा निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला परंतु असे असूनही फुल्यांचे चिकित्सक, परिवर्तनवादी विचार पारंपरिक ग्रामसंस्कृतीचा प्रचंड प्रभाव असलेल्या शेतकऱ्यांना स्वीकारणे तसे कठीण गेले व तसेच हे विचार अधिक ताकदीने पुढे नेणारा म. फुल्यांच्या तोडीचा नेता नंतरच्या काळात निर्माण झाला नाही, हे देखील प्रारंभीच्या काळात ग्रामीण कादंबरी अत्यल्प लिहिण्यामागचे एक कारण आहे. एकूणच शेतकरी, कष्टकरी समाज स्वतःची पिळवणूक, शोषण, स्वतःचे हक्क याबद्दल जागृत नसल्याने व अज्ञान, अंधश्रद्धा, याच्यांत गुरफटलेला असल्याने मोठ्याप्रमाणात दैववादी असल्याने साहित्य निर्मिती करणे, त्यातून आपली परिस्थिती मांडणे, आपले दुःख जगासमोर मांडणे, या सर्वाबद्दल उदासीन असल्याने दिसते. या सर्वांचा एकत्रित परिणाम म्हणून या काळात ग्रामीण कादंबरी अत्यल्प प्रमाणात लिहिली गेली. गांधीवाद आणि मार्क्सवाद यांचा प्रभाव 1920 नंतरच्या कालखंडावर दिसतो. ग्रामीण कादंबरीच्या निर्मितीवरही तो दिसून येतो. महात्मा गांधींच्या 'खेड्याकडे चला' या घोषणेतून अनेक मध्यमवर्गीय, शहरी लेखकांचे लक्ष ग्रामीण भागाकडे वळले. ग्रामसुधाराच्या प्रामाणिक भावनेतून त्यांनी साहित्य निर्मिती केली परंतु प्रत्यक्ष वस्तुस्थितीची काहीच कल्पना नसल्याने, त्यांच्या निर्मितीमागे भाबडा आशावाद, आदर्शवाद जास्त

होता त्यामुळे ग्रामीण वास्तवापासून या कादंबऱ्या शेकडो मैल दूर होत्या. या सर्वच कादंबऱ्यातून झालेले ग्रामदर्शन हे स्वप्नाळू, कृतक आणि फक्त मनोरंजन स्वरूपाचेच होते. मार्क्सवादाने मात्र ग्रामीण शेतकरी, कष्टकरी, महिला यांच्याकडे बघण्याचा एक वेगळा दृष्टिकोन दिला. मार्क्सवादी विचारांमुळे ग्रामीण साहित्य लेखनातही काही सकारात्मक परिवर्तने आली परंतु या विचारातून ग्रामीण मराठी साहित्य लेखनाची मोठी परंपरा मात्र निर्माण झाली असे दिसून येत नाही. स्वातंत्र्योत्तर काळात ग्रामविकासाच्या अनेक योजना राबविल्या गेल्या. पंचायत राज्य संकल्पना अमलात आणली गेली. पंचायतीना जादा अधिकार देण्यात आले. पंचवार्षिक योजना सुरू करण्यात आल्या. कसेल त्याची जमीन, कुळ कायदा यांच्या माध्यमातून भू-सुधाराचे अनेक कायदे अस्तित्वात आले. अनेक नवीन जलसिंचन प्रकल्प सुरू झाले. सहकार तत्त्वावर अनेक संस्था, कारखाने सुरू झाले या सर्व बदलांचे जे काही बरेवाईट परिणाम झाले त्याचे चित्र आपणाला या काळात जे वाङ्मय निर्माण झाले त्यातून स्पष्टपणे पडल्याचे दिसते. शिक्षणाचा झालेला प्रसार, ग्रामीण माणसाचे जागृत झालेले आत्मभान, दलितांच्या चळवळी, या सर्वांच्या परिणामातून 1960 नंतर ग्रामीण साहित्याची निर्मिती मराठीत मोठ्याप्रमाणात होऊ लागली. मराठी ग्रामीण कादंबरीचा अभ्यास करता. 1960 ते 1980 हा कालखंड मराठी ग्रामीण कादंबरीच्या विस्ताराचा आणि स्वरूप निश्चितीचा कालखंड होता असे म्हणता येते. 1980 नंतर मराठी ग्रामीण कादंबरीच्या निर्मितीत काही एक थिजलेपणा आल्याचे जाणवते. 1977 नंतर ग्रामीण साहित्याची चळवळ सुरू झाली व या चळवळीने ग्रामीण साहित्य निर्मितीला नवीन पाठबळ प्रदान केले. वेगवेगळ्या समाज स्तरातून आलेले लेखक हळूहळू लिहू लागले. व त्याचा दृश्य परिणाम आपणाला नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीच्या लेखनात दिसू लागला. १९९० नंतर जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने क्रांतिकारी परिवर्तने घडविली. याच काळात झालेली संगणक क्रांती, फोन, मोबाईल यांचे ग्रामीण भागात झालेले आगमन या सर्वांनी संपूर्ण ग्रामीण जीवन बदलून गेले. नवीन आलेली हायब्रीड बियाणी, किटकनाशके, नगदी पिकांच्या मागे लागून शेतीचा बिघडलेला समतोल, पाण्याची निर्माण झालेली गंभीर समस्या, ओल्या आणि सुक्या दुष्काळाने शेतकऱ्यांचे मोडलेले कंबरडे, शेतीतील उत्पन्न आणि खर्च यांचा मेळ न बसणे, शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नाला भाव न मिळणे, यातून वाढलेला कर्जबाजारीपणा व यातूनच शेतकऱ्यांच्या होणाऱ्या आत्महत्या. शेतकऱ्यांची सुशिक्षित पिढी तयार झाली पण त्यांना नोंकऱ्या नाहीत, आणि सर्वत्र पसरलेल्या भ्रष्टाचारांमुळे नोकऱ्या विकत घेण्याची ऐपत नाही अशी कठीण परिस्थिती निर्माण झाली. शिकलेल्या मुलांना शेतीतील कामे कमी दर्जाची वाटणे, नोकरी मिळत नाही आणि शेती नको वाटणे यातून त्याला आलेले प्रचंड नैराश्य. अशा अनेक घटनांनी नव्वदोत्तर कालखंड कजबजून गेलेला दिसतो. या काळात जे

साहित्य निर्माण झाले त्यावर देखील या सर्वांची छाया अगदी स्पष्टपणे जाणवते आणि म्हणूनच एखादा विविक्षित कालखंड आणि त्या कालखंडात निर्माण होणारे साहित्य यांचा अभ्यास करणे किती महत्त्वाचे असते हे देखील अधोरेखित होते.

प्रकरण -३

अभ्यासासाठी निवडलेल्या ग्रामीण कादंबऱ्यांचा चिकित्सक अभ्यास:

नव्वदोत्तर ग्रामीण मराठी कादंबरीचे स्वरूप समजावून घेण्यासाठी अभ्यासासाठी ज्या कादंबऱ्या निवडल्या आहेत त्यांचा चिकित्सक आढावा घेतल्यानंतर, नव्वदोत्तर कादंबऱ्याचे स्वरूप स्पष्ट झाले आहे. हा आढावा ग्रामीण कादंबरीच्या अनुषंगाने महत्त्वाचे असलेले काही घटक समोर ठेवून घेण्यात आला आहे. या कादंबऱ्यांतून व्यक्त झालेले जीवनचित्रण, व्यक्त झालेले कालभान आणि या कादंबऱ्यांतून व्यक्त झालेले जीवनविषयक चिंतन हे ते तीन घटक या अभ्यासात महत्त्वाचे मानले होते. या तिन्ही घटकांची व्याप्ती मोठी असल्याने, कादंबरीच्या चिकित्सक अभ्यास करण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या अनेक मुद्द्यांची चर्चा या तीन घटकांच्या अंतर्गत सहजतेने करता आली आहे. या चिकित्सक अभ्यासात या संबंधीचे विविध पैलू लक्षात घेऊन ही चिकित्सा केली आहे.

जीवनचित्रण हा कोणत्याही कादंबरीच्या अभ्यासातील महत्त्वाचा घटक असतो. या अभ्यासातून त्या कादंबरीतून व्यक्त झालेला परिसर त्या ठिकाणची वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती, माणसांना कराव्या लागणाऱ्या संघर्षाचे स्वरूप या सर्वांचा अभ्यास करता येतो. ग्रामीण कादंबरीचा विचार करता हे जीवन कोणत्या घटकांनी बद्ध आहे, कोणते घटक या जीवनाला प्रभावीत करतात, कोणत्या घटकांचा दबाव ग्रामीण माणसावर असतो, या सर्वांचा अभ्यास करून या प्रभावातून त्या कादंबऱ्यांमधून आकाराला आलेले जीवनचित्रण आपल्या समोर येते व त्यावरून एकूण त्या काळातील ग्रामीण कादंबऱ्यांबद्दल काही एक विधान करणे या अभ्यासातून शक्य झाले आहे. नव्वदोत्तर ग्रामीण मराठी कादंबरीतून व्यक्त झालेले जीवनचित्रण समजून घेण्यासाठी या कादंबऱ्यांचा अभ्यास या कादंबऱ्यांतील कृषिकेंद्रीतता आणि निसर्ग सन्मुखता हे घटक प्रामुख्याने समजून घ्यावे लागतात. कादंबरीतून घडणारे ग्रामसंस्कृतीचे दर्शन व ग्रामीण परिसरात राहणाऱ्या माणसांना ज्या समस्यांचा सामना करावा लागतो त्या समस्यांची मांडणी कादंबऱ्यातून कशाप्रकारे करण्यात आली आहे याचा अभ्यास जीवनदर्शनात महत्त्वाचा ठरतो. जीवन म्हटले की संघर्ष हा आहेच त्या संघर्षाचे कादंबऱ्यातून व्यक्त झालेले स्वरूप कसे आहे, हे दोखील महत्त्वाचे असते. या सर्व घटकांच्या आधारेच हा आढावा घेण्यात आला आहे. कादंबरीतील काल

या घटकाचे महत्त्व लक्षात घेऊन कालिक अभ्यासातून जे विविध घटक समोर येतात त्यांची सांगोपांग चर्चा झाल्यामुळे या अभ्यासातील कालिक संकल्पनेचे महत्त्व देखील अधोरेखित झाले आहे. त्याच बरोबर, कादंबऱ्यांच्या चिकित्सक अभ्यासामध्ये कादंबऱ्यांतून व्यक्त झालेल्या चिंतनशीलतेचा समग्र आढावा घेणे अत्यावश्यक असते तो आढावा देखील या ठिकाणी घेतला असून, त्यातून नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरी लेखनामागची भूमिका देखील स्पष्ट होण्यास मदत झाली आहे. या सर्व अभ्यासातून जे हाती आले आहे ते निश्चितच विचार करायला लावणारे आहे.

कृषिकेंद्रीतता हे अभ्यासासाठी निवडलेल्या सर्वच कादंबऱ्यांचे व्यवच्छेदक लक्षण असून कादंबऱ्यांचे स्वरूप 'ग्रामीण कादंबरी' असे असल्याने ते तसे असणे स्वाभाविकच आहे. या कृषिकेंद्रीत व्यवस्थेमुळेच समस्याप्रधानता हा या जीवनदर्शनातील महत्त्वाचा घटक म्हणून समोर येतो. सर्व समस्या ग्रामीण माणसाच्या आयुष्यात बहुतांशी निसर्गाच्या लहरीपणामुळे निर्माण होतात. आजही भारतीय कृषक समाज सर्वस्वाने निसर्गावर अवलंबून आहे. आधुनिक काळात शेतीत जे बदल झाले, त्या बदलांनी देखील ग्रामीण परिसरातील शेतकऱ्यांचे जीवन अधिक कष्टमय केल्याचे दिसते. 'चांगले पीकत नाही आणि पीकलेच तर विकत नाही.' ही शेतकऱ्याची सर्वातमोठी समस्या आहे. भ्रष्टाचाराचा सामना आज सर्वांनाच सर्व पातळ्यांवर करावा लागत आहे. शेतकरी या भ्रष्ट व्यवस्थेमुळे जास्त मेटाकुटीला येतो हे या कादंबऱ्यांच्या अभ्यासातून लक्षात येते. आजची शेती शेतकऱ्याला सुखाने जगू देत नाही आणि ही शेतीच त्याला आत्महत्येच्या दारात आणून उभा करते हे नव्वदोत्तर काळातील शेती व्यवसायातील भयाण वास्तव या कादंबऱ्यांच्या अभ्यासातून समोर येते. पुढील काळात ग्रामीण माणसाचा विकास व्हायचा असेल तर त्याला फक्त शेतीवर अवलंबून राहून चालणार नाही. शेतीला पुरक असे इतर उद्योग किंवा नवीन स्वरूपाचे उद्योगधंदे गावागावात सुरू झाल्यास, शेतीवर आधारित असलेल्या मोठ्या समाजाची आर्थिक स्थिती काही प्रमाणात सुधारणे शक्य आहे हे आर्थिक चिंतन यातील अनेक कादंबऱ्यांतून सूत्र पद्धतीने सांगितले आहे. नव्वदपूर्व कादंबऱ्यांशी नव्वदोत्तर काळातील कादंबरीची तुलना केली असता, नव्वदोत्तर काळात कृषिक्षेत्रातील समस्याप्रधानता वाढली असून. जागतिकीकरणाच्या प्रभावानंतर शेतकऱ्याचे जगणेच असाह्य झाल्याचे लक्षात येते. एकेकाळी उत्तम असलेली शेती आज कनिष्ठ झाली आहे व ती कोणालाही नको झाली आहे हे विदारक सत्य या अभ्यासातून समोर येते. आपल्या समस्या सोडविण्यासाठी आजही शेतकरी एकत्र येत नाही ही या कादंबऱ्यांतून व्यक्त झालेली सर्वात मोठी खंत आहे. निसर्ग, बाजारपेठा आणि सरकारचे आयात निर्यात धोरण हे शेतकऱ्याला अधिकाधिक समस्यांच्या गर्तेत घेऊन जाताना दिसते. सरकारी अनास्था ही देखील

शेतकऱ्याच्या हलाखीच्या स्थितीला कारणीभूत आहे. सरकारी योजना शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचतच नाहीत आणि पोहचल्याच; तरी त्या मिळवण्यासाठी शेतकऱ्याला जी धडपड करावी लागते व ज्या भ्रष्ट व्यवस्थेचा सामना त्याला करावा लागतो त्यामुळे त्याला सरकारी मदत नकोच असे वाटू लागते.

ग्रामीण माणसाच्या जीवनावर लोकसंस्कृतीचा पगडा अजूनही कायम असल्याचे दिसते. आधुनिकतेने ग्रामीण जीवनांत प्रवेश केला असला तरी अजूनही पारंपरिक लोकसंस्कृती ग्रामीण भागात टिकून असल्याचे दिसते. हे ग्रामीण भागातील लोकसंस्कृतीने बद्ध असलेले जीवन शहरी संस्कृतीपासून ग्रामसंस्थेचे असलेले वेगळेपण ठळकपणे अधोरेखित करताना दिसते. स्त्री बदलचा संकुचित दृष्टिकोन ग्रामीण भागात अजूनही तसाच आहे. 'मुलगा हवाच' या सारख्या समजांचा खोलवर असलेला प्रभाव अजूनही ग्रामीण जीवनात कायम आहे. हुंड्यासारखी प्रथा आजही ग्रामीण परिसरात ठाण मांडून आहे. अभ्यासासाठी निवडलेल्या ज्या ज्या कादंबऱ्यांमधून लग्न प्रसंगाचे वर्णन आले आहे त्या-त्या ठिकाणी हुंड्याचा प्रश्न समोर आला आहे. एका बाजूने महिला सशक्तिकरणाच्या गोष्टी चालू असताना दुसऱ्या बाजूने गावागावांतील हे वास्तव आपणाला विषण्ण करणारे आहे. ग्रामीण भागातील सर्वच क्षेत्रात राजकारणाने प्रवेश केला असून गावात गट-तट पडण्यात आणि गावची एकी नष्ट होण्यात या घाणेरड्या राजकारणाचा खूप मोठा हात असल्याचे दिसते.

ग्रामीण माणसाला आज प्रत्येक पातळीवर संघर्ष करावा लागतो हे या कादंबऱ्यांच्या अभ्यासातून दिसून येते. हा संघर्ष शेतीतील अडचणींमुळे असतोच त्याच बरोबर, व्यापारी आणि सरकार यांच्या विरुद्ध देखील असतो. व्यापाऱ्यांकडून होणारी फसवणूक आणि सरकारी व्यवस्थेतील भ्रष्टाचार आणि अनास्था या विरुद्ध शेतकऱ्याला करावा लागणारा संघर्ष त्याला जास्त हतबल करून टाकतो. शेतीची आर्थिक गणिते जुळत नसल्याने अनेक शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत तर अनेक शेतकऱ्यांना आपल्या जमिनी विकून मजूर होण्याची वेळ त्यांच्यावर आली आहे. शेतकऱ्यांचा संघर्ष दिवसेंदिवस वांझोटा ठरत असून चहुबाजूंनी लुबाडल्या जाणाऱ्या शेतकऱ्यांसमोर जगण्याचा मोठा प्रश्न निर्माण झाला आहे. हे असेच चालू राहिल्यास, काही काळानंतर शेतकऱ्याचे अस्तित्वच संपून जाण्याची जी भयाण परिस्थिती निर्माण झाली आहे. त्याचे विदारक चित्र या सर्व अभ्यासातून समोर येताना दिसते.

कादंबरीच्या अभ्यासात काल ही संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची असते. एखाद्या विशिष्ट कालखंडातील साहित्याचा अभ्यास करीत असताना ही संकल्पना अधिक महत्त्वाची ठरते. नव्वदोत्तर काळात जागतिक स्तरावर व ग्रामीण भागात देखील जी परिवर्तने झाली ती अभूतपूर्व म्हणावी अशीच आहेत. या सगळ्या परिवर्तनांना

जागतिकीकरणाचा खूप मोठा संदर्भ असल्याचे दिसते. शेतीचा विचार करता. हायब्रीड बियाण्यांची लागवड नव्वदोत्तर काळात मोठ्याप्रमाणात वाढली. या हायब्रीड बियाण्यांच्या लागवडीशिवाय दुसरा पर्याय देखील शेतकऱ्यांसमोर उरला नाही हे वास्तव देखील या अभ्यासातून समोर आले आहे. म्हणजे शेतकऱ्याला या परिस्थितीसमोर शरण गेल्याशिवाय गत्यंतर राहिलेले नाही. जास्त पैसे मिळवून देणारी म्हणून नगदी पिकांच्या लागवडीखालील क्षेत्र मोठ्याप्रमाणात वाढले. नव्वदोत्तर काळात ही नगदी पिकेच शेतकऱ्यांसाठी 'काळ' ठरली आहेत. आजचा काळ हा शेतकऱ्यांसाठी सर्वात जास्त दुःखकारक असा काळ आहे हे या सर्व कादंबऱ्यांच्या अभ्यासातून व्यक्त झालेले समान सूत्र आहे. फक्त शेतकरीच नव्हे आधुनिक काळात गावातील विविध व्यवसाय करणारा कारागीर देखील देशोधडीला लागला, याचे भयाण वास्तव चित्रित झाले आहे. बदलत्या काळात शेतकऱ्यांना या समस्यांच्या गर्तेतून बाहेर यायचे असेल तर शेतकऱ्यांच्या मुलांनी शिक्षण घेतले पाहिजे हा संदेश नव्वदपूर्व अनेक ग्रामीण कादंबऱ्यांतून व्यक्त झालेला दिसतो. नव्वदोत्तर कादंबऱ्यांतून मात्र शिक्षणाने परिस्थिती सुधारेल हा भ्रम असल्याचे ठामपणे मांडले आहे. आजच्या शिक्षणाकडे शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांची उत्तरे नाहीत आणि त्यांच्या मुलांना दुसरा रोजगार मिळवून देण्याची ताकद ही नाही. नव्वदोत्तर काळातील कादंबऱ्यांचा विचार केला असता शिक्षणाने शेतकऱ्यांच्या मुलांना अधिक त्रासात टाकले असाच भाव व्यक्त होताना दिसतो. ज्याचा विचार आपल्या एकूण शैक्षणिक व्यवस्थेलाच करावा लागणार आहे. जे चांगले होते ते सर्व नष्ट होत आहे आणि नवीन विधायक स्वरूपाचे काहीच तयार होत नाही अशा एका भयाण कालखंडाचे दर्शन या कादंबऱ्यांमधून आपणाला घडते.

कादंबरीतून व्यक्त होणारी चिंतनशीलता हा कोणत्याही कादंबरी लेखनाचा महत्त्वाचा घटक असल्याचे दिसते. कादंबरीतील चिंतनशीलता कादंबरीला तिची खरी ओळख देते असे म्हणता येते. या सर्व कादंबऱ्यांमधून व्यक्त झालेली चिंतनशीलता एकूण नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीतून जे विविध विषय हातळण्यात आले आहेत त्या बदलचे विविध दृष्टिकोन अगदी सुस्पष्ट पणे या चिंतनशीलतेतून आपल्या समोर आले आहेत. दलित-दलितेतर संघर्ष हा ग्रामीण परिसरातील एक महत्त्वाचा विषय असून 'तणकट' सारख्या कादंबरीतून हा विषय या संघर्षाचे अनेक पैलू लक्षात घेऊन हाताळण्यात आला आहे. या सर्व चिंतनशीलतेचे सार सांगायचे झाल्यास आताताईपणे व अविचारी पद्धतीने केलेला संघर्ष आपल्याच मूळावर येतो त्यामुळे पुढील काळात एकमेकांना समजून घेत सामंजस्यानेच दोन्ही समाजाना वाटचाल करावी लागेल हेच चिंतन लेखक मांडताना दिसतो. कालानुरूप जातीव्यवस्था नष्ट होण्याऐवजी ती अधिक टोकदार होत आहे हे वास्तव निश्चितच अस्वस्थ करणारे आहे.

जागतिकीकरणाचे परिणाम आता ग्रामीण भागात ठळकपणे दिसून येत असून. या ठिकाणचा भूमिपुत्र त्याच्या पाळामुळांसकट या ठिकाणापासून उपटून टाकण्याचे प्रयत्न सुरू असून या विरुद्ध संघर्ष करण्यासाठी आवश्यक असणारी ताकद आपल्याकडे नाही हे देखील नव्वदोत्तर कादंबऱ्यांच्या चिंतनातून समोर आले आहे. एकत्र कुटुंब पद्धती आता जवळपास संपली आहे आणि ती संपली याला बदलते कालमान जबाबदार आहे. जी गोष्ट काळाच्या निकषावर टिकू शकत नाही ती टिकाव धरू शकत नाही या भूमिकेतून नव्वदोत्तर लेखक ढासळणाऱ्या कुटुंब व्यवस्थेकडे पाहताना दिसतो. नव्वदपूर्व काळात या ढासळणाऱ्या कुटुंबव्यवस्थेबद्दलचा जो एक भाबडा भाव व्यक्त होत होता व हे टिकले पाहिजे ही भूमिका घेतली जात होती, ती नव्वदोत्तर काळात पूर्ण बदली असून, ही व्यवस्था टिकणे शक्य नसेल तर योग्यवेळी तोडणे उत्तम असा अत्यंत व्यवहारिक दृष्टीकोन नव्वदोत्तर काळातील कादंबऱ्यांतील चिंतनातून व्यक्त झाला आहे. हे बदललेले चिंतन निश्चितच महत्त्वाचे आहे. समाजातील नैतिक मूल्यांचा झालेला न्हास हे आजच्या सामाजिक अधोगतीचे एक महत्त्वाचे कारण आहे. हे चिंतन देखील या नव्वदोत्तर कादंबऱ्यांतून व्यक्त होताना दिसते. कृतिशून्य राजकारणाची तत्त्वे कितीही चांगली असली तरी लोक असल्या राजकारणाला किंमत देत नाहीत त्यापेक्षा विधिनिषेध न पाळणारे पण कृतीशील राजकारण लोकांना आवडते हे व्यक्त झालेले चिंतन निश्चितच सर्वांना विचार करायला लावणारे आहे. आत्महत्या करून प्रश्न सुटत नाहीत तर अधिक जटिल होतात व पाठीमागून जे राहतात त्यांचे जीवन अधिक क्लेशदायक होते हा या कादंबऱ्यांमधून पुढे आलेला विचार देखील खूपच महत्त्वाचा आहे. आपले अर्थशास्त्र हे आपल्या गरजा कमीतकमी करून अंथरून पाहून पाय पसरण्याचे होते परंतु आपण गरजा वाढविणारे आणि कर्ज काढून सण साजरे करणारे अर्थशास्त्र स्वीकारल्यामुळे आपली अधोगती झाली आहे. हा या अभ्यासातून पुढे आलेला विचार सर्वांनी लक्षात घेण्यासारखा आहे.

नव्वदोत्तर काळातील अनेक ग्रामीण लेखक एक निश्चित भूमिका घेऊन आपले कादंबरी लेखन करताना दिसतात. सुस्पष्ट असा त्यांचा दृष्टिकोन त्यातून दिसून येतो. लेखक जेव्हा विशिष्ट अशी नैतिक भूमिका घेऊन लेखन करतो तेव्हा ते अधिक चिंतनशील व विचार प्रवर्तक ठरते. अभ्यासासाठी निवडलेल्या सगळ्याच कादंबऱ्यांतून नसले तरी काही कादंबऱ्यांतून अशी निश्चित नैतिक भूमिका घेऊन लेखन झाले असल्यामुळे या नव्वदोत्तर कादंबऱ्या मराठी ग्रामीण कादंबरीला पुढील टप्प्यावर घेऊन जाणाऱ्या आहेत असे निश्चित म्हणता येते.

अभ्यासासाठी निवडलेल्या कादंबऱ्यांमधून जे वेगवेगळ्या स्वरूपाचे चिंतन व्यक्त झाले आहे ते पाहिल्यानंतर नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीकार आपल्या लेखनाकडे आणि ग्रामीण परिसराकडे आत्यंतिक गांभिर्याने पाहतात व लोकांच्या व्यथा वेदनांनाच आपल्या कादंबऱ्यांतून शब्द देतात हे लक्षात येते. लोकांच्या व्यथा-वेदनांना शब्द देत असतानाच, पुढे काय? या संबंधीची चिंतन किंवा हे असे का झाले, त्याची कारण मिमांसा वा पुढे काय होईल त्याचे आराखडे व सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे वर्तमानाची मूलभूत चिकित्सा या कादंबऱ्या करताना दिसतात. हे जे चिंतन व्यक्त झाले आहे त्याचा आढावा घेतल्यास नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरी निश्चितच पुढील टप्प्यावर पोहचली आहे असे आपणाला निश्चितपणे म्हणता येते.

प्रकरण-४

अभ्यासासाठी निवडलेल्या ग्रामीण कादंबऱ्यांचा भाषिक अभ्यास

कादंबरीतील आशयाचे अंग महत्त्वाचे असले तरी अभिव्यक्ती देखील तेवढीच महत्त्वाची असते. आपणाला आशयापर्यंत घेऊन जाण्याचे काम अभिव्यक्ती करते हे विसरून चालणार नाही. जेव्हा आपण यशस्वी साहित्यकृतींचा विचार करतो तेव्हा त्यात आशय आणि अभिव्यक्ती या दोहोंचाही उत्तम समन्वय साधलेला असतो असे दिसून येते. कोणत्याही साहित्यकृतीचा विचार करीत असताना आशय आणि अभिव्यक्ती अशा दोन्ही अंगांनी करणे आवश्यक असते. साहित्याच्या अभिव्यक्तीचा विचार करीत असताना साहित्यात निवेदन, वर्णन, संवाद व भाष्य ही चार महत्त्वाची अंगे असतात. या चार अंगांच्या आधारे लेखक मनातील आशयाला अभिव्यक्त करीत असतो किंवा आशयाची मांडणी करीत असतो असे म्हणता येते. अभ्यासासाठी निवडलेल्या कादंबऱ्यांचा विचार करता या कादंबऱ्यांतून पारंपरिक निवेदनपद्धतीचाच वापर केल्याचे दिसते. बहुतांश कादंबऱ्यांमधून तृतीयपुरुषी निवेदन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. ‘गावठाण’ सारख्या कादंबऱ्यांतून प्रथमपुरुषी निवेदनपद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. ‘चाळेगत’ सारख्या कादंबरीतून निवेदनासंबंधीचे अनेक प्रयोग देखील केल्याचे दिसतात. हे निवेदनातील प्रयोग ग्रामीण कादंबरीतूनच नव्हे तर एकूणच मराठी कादंबरीत प्रथमच करण्यात आले आहेत. ‘बारोमास’ सारख्या कादंबरीत तृतीयपुरुषी वा काहीकडे प्रथमपुरुषी निवेदन देखील आले आहे तसेच चाळेगत व बारोमास या दोन्ही कादंबऱ्यांत काहीकडे रोजनिशी पद्धतीचा वापर देखील करण्यात आला आहे. कादंबरीची वाचनियता कायम राखण्यात नेमकी निवेदनशैली खूप महत्त्वाची असते. एकदोन कादंबऱ्यांचा अपवाद वगळता कादंबरीच्या निवेदनपद्धतीत ग्रामीण कादंबरीकारांनी काही विशेष

प्रयोग केलेले नाहीत पण ग्रामीण कादंबऱ्यांतून जी वास्तवता त्यांना मांडायची आहे त्याची परिणिमकारकता कायम राहिल अशी निवेदनपद्धती त्यांनी निवडल्याचे दिसते.

कादंबरीचा भाषिक अभ्यास करीत असताना वर्णनात्मकता हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक म्हणून सांगता येतो. यामध्ये व्यक्तिरेखा, परिसर वा अवकाश यासंबंधीचे विश्लेषण वर्णनात्मकतेत येते. अभ्यासासाठी निवडलेल्या कादंबऱ्यांचा विचार करता या सर्वच कादंबऱ्या ग्रामीण अवकाशात घडताना दिसतात. ग्रामीण परिसराचे वा अवकाशाचे चित्रण अनेक कादंबरीकारांनी वर्णनात्मक पद्धतीने केले आहे ज्यातून तो परिसर त्याच्या बारीकसारीक तपशीलासह वर्णन केल्याचे दिसते. काहीकडे संवाद वा निवेदनाच्या माध्यमातून देखील अवकाशाचे चित्रण कादंबरीतून होताना दिसते. या परिसर वर्णनातून वा अवकाशातून ग्रामीण परिसरातील कृषिजीवन जीवंतपणे उभे राहिले आहे. अनेक कादंबऱ्यातून अवकाशाचा वापर अत्यंत सूचकतेने करण्यात आला आहे. पात्रांचा विचार करता अभ्यासासाठी निवडलेल्या कादंबऱ्यांतील सर्वच पात्रे ग्रामीण पार्श्वभूमीवर आकाराला येताना दिसतात त्यामुळे ग्रामीण जीवनांतील सर्व वैशिष्ट्ये घेऊन ही पात्रे अवतरतात. या पात्रांचे वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न केल्यास केंद्रवर्ती असलेली पुरुष पात्रे, दुय्यम पात्रे, स्त्री व्यक्तिरेखा, खलस्वरूपाची पात्रे, अशाप्रकारचे वर्गीकरण करता येते. अनेकवेळा अनेक अभ्यासासाठी निवडलेल्या कादंबऱ्यांतून निसर्ग हाच सर्वात मोठे खलपात्र म्हणून समोर येताना दिसतो. बहुतेक कादंबऱ्यांतून येणाऱ्या केंद्रवर्ती व्यक्तिरेखा या पुरुष असून त्या व्यक्तिरेखा कृषीव्यवस्थेत पिचून गेल्याचे दिसतात. ‘अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट’, ‘साखरफेरा’, ‘कापूसकाळ’, ‘पाडा’, ‘फाटलेलं आभाळ’, अशा ज्या समस्याप्रधान कादंबऱ्या आहेत त्यातील पात्रे तर या कृषीतील समस्यांसमोर पूर्णपणे पराभूत झाल्याची दिसतात. गोमंकतीय पार्श्वभूमीवरील ‘भगदाड’ या कादंबरीत मात्र संघर्ष करून शेतकऱ्यांचा विजय झाल्याचे दिसते. ‘ऐसे कुणबी भूपाळ’ सारख्या कादंबऱ्यांतून पारंपरिक कृषी संस्कृतीचे दर्शन होते व परस्परांवर असणारा अविश्वास, एकमेकांचे पाय ओढणारे आणि सत्ता मिळाल्यावर तिचा गैरफायदा घेणारे, फसवाफसवी करणारे आणि यातून एकूण एकत्र कुटुंबाच्या उद्ध्वस्ततेला कारणीभूत ठरणारी काशिनाथ आणि विश्वनाथ ही पात्रे या कादंबरीतून चित्रित झाली आहेत. दुय्यम स्वरूपाची अनेक पात्रे या कादंबऱ्यांतून येतात. ती दुय्यम स्वरूपाची असली तरी कादंबरीच्या कथानकाची अंगभूत घटक म्हणून ती कादंबरीत येताना दिसतात. अभ्यासासाठी निवडलेल्या कादंबऱ्यांतून येणारी स्त्रीपात्रे देखील वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. गावठाण, जिनगानी, या कादंबऱ्या स्त्री प्रधान आहेत. गावठाण मधून एका स्त्रीच्या फरफटीचे चित्रण आत्यंतिक संवेदनशीलतेने करण्यात आले आहे. लेखकांने आंदीचे पात्र अगदी नैसर्गिक पद्धतीने रंगविले

आहे व त्या पात्राचा कादंबरीतील जो विकास दाखवला आहे तो निश्चितच या कादंबरीला वरच्या स्थरावर घेऊन जाणारा आहे. फक्त कादंबरीच्या शेवटी ती आपल्या जीवनसंघर्षात शेवट हरल्यासारखी वाटते जे मनाला पटत नाही.

‘जिनगानी’ ही कादंबरी राधाबाई या पात्राभोवती फिरते परंतु हे पात्र तेवढे परिणामकारक झाल्याचे दिसत नाही. इतरही अनेक कादंबऱ्यांतून आलेली स्त्रीपात्रे चित्तवेधक झाली आहेत. ‘बारोमास’ मधील अलका व शेवंतामाय, ‘ऐसि कुणबी भूपाळ’ मधील उर्मिला, सुनंदा, गंगू, ‘अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट’ मधील उषा, अशी अनेक पात्रे सांगता येतील जी या कादंबऱ्यांमधून अत्यंत महत्वाची पात्रे म्हणून समोर येताना दिसतात.

खलस्वरूपाची पात्रे तशी फारच क्वचित आली आहेत. बोडखी मधील गावपाटील, भगदाड मधील ठेकेदार, अशी काही मोजकीच ज्याला खलपात्रे म्हणता येतील अशी आहेत. अन्यथा निसर्ग हाच कृषीव्यवस्थेत खलपात्र बनून येताना दिसतो. कधी व्यापारी तर कधी सरकार देखील या कादंबऱ्यांतून खलपात्रे झालेली दिसतात.

कथानकाला गती देण्याचे व पात्रांचे स्वभावधर्म व्यक्त करण्याचे काम कादंबरीतील संवाद करतात. संवादातून काळाचे दर्शन देखील होते. अभ्यासासाठी निवडलेल्या सर्वच कादंबऱ्या या संवादप्रधान आहेत. ‘वाहतं पाणी’ सारख्या कादंबरीचे सर्वच कथानक बहुतांशी संवादातून पुढे जाताना दिसते. अनेक कादंबरीतील पात्रांची मनोवस्था त्यांचे जे स्वतःशीच संवाद होतात त्यातून दिसून येते. या संदर्भात ‘बारोमास’ मधील एकनाथ व ‘तणकट’ मधील कबीर हे दोन पात्रे पाहण्यासारखी आहेत. पात्रांच्या परस्पर संवादातून देखील पात्रांची मानसिकता दिसून येते. या संदर्भात ‘चाळेगत’ मधील लेखक व त्याचा मित्रपरिवार यामधील संवाद पाहण्यासारखे आहेत. यामधून त्यांची मानसिकता तर लक्षात येतेच पण त्याच बरोबर व्यतीत होणारा काळ त्यांच्या मानसिकतेत कसा बदल घडवून आणतो हे देखील लक्षात येते. ‘अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट’ मधील यशानाना आणि त्याची पत्नी यामधील त्यांनी आत्महत्या करण्या अगोदर त्यांचे जे बोलणे होते ते संवाद अंगावर काटा आणणारे आहेत. एकूणच ग्रामीण कादंबऱ्या या संवादप्रधान असतात असा निष्कर्ष अभ्यासासाठी निवडलेल्या नव्वदोत्तर कादंबऱ्यांचा अभ्यास करता काढता येतो.

कोणत्याही कादंबरीतील भाष्य हे लेखकाचे चिंतन असते. यामधून त्याची लिहिण्यामागील भूमिका तर स्पष्ट होतेच त्याच बरोबर. जगण्याबद्दलची त्याची कल्पना आणि त्याची नैतिक भूमिका देखील स्पष्ट होत असते. ‘बारोमास’, ‘तणकट’, ‘चाळेगत’, ‘ऐसे कुणबी भूपाळ’ या कादंबऱ्यातून लेखकाचे जीवनविषयक भाष्य अत्यंत प्रभावीपणे व्यक्त झालेले दिसते. ‘तणकट’ मधून जो जातीय संघर्ष चित्रित झाला आहे. त्याची कारणमीमांसा

लेखक अनेकवेळा पात्रांच्या चिंतनातून करताना दिसतो. निवेदनाच्या माध्यमातून लेखक जास्त भाष्य करीत नसला तरी कबीर, आक्काबा राणे, बल्लाळ, अशा पात्रांच्या चिंतनाच्या माध्यमांतून किंवा अनेकवेळा दलित मित्र, कबीर व त्याचे सवर्ण मित्र, अशा चर्चामधून देखील लेखक आपले भाष्य करताना दिसतो. ‘बारोमास’ मधून देखील बदललेली परिस्थिती, बेरोजगारी, शेतीविषयक सरकारी धोरणे, हायब्रीड बियाणी, शेतीचे आधुनिकीकरण, बाजारभावाचा प्रश्न, आजच्या तरूणाची झालेली विमनस्क अवस्था अशा अनेक गोष्टींबद्दलचे लेखकांने या कादंबरीत केलेले भाष्य लेखकाच्या सखोल चिंतनशीलतेचा दाखला देणारे आहे. जीवनविषयक भाष्य करण्यासाठी काहीकडे लेखकांने केलेला रोजनिशीचा वापर किंवा महानुभाव शैलीतून केलेले लेखन याची विशेष नोंद घेतली पाहिजे. चाळेगत ही देखील आजच्या एकूण बदलत्या परिस्थितीवर भाष्य करणारी अत्यंत महत्त्वाची कादंबरी आहे. जागतिकीकरणाचे जे पडसाद ग्रामीण भागातील पारंपरिक जीवनावर व व्यवसायावर उमटले आहेत त्याचे त्याचे अनेकविध कंगोऱ्यांसह विश्लेषण करताना एकूण बदलत्या परिस्थितीवर लेखकांने केलेले भाष्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्याचप्रमाणे बदले राजकीय मानस, समाजवादी चळवळीला लागलेली उतरती कळा आणि अस्मितांचे राजकारण करणाऱ्या पक्षांचे वाढलेले प्राबल्य, राजकारणाचे झालेले गुन्हेगारीकरण, अभिव्यक्तीची होणारी गळचेपी या सर्वासंदर्भात कधी पात्रांच्या माध्यमातून तर कधी निवेदनाच्या माध्यमातून लेखकांने केलेले भाष्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे. ‘चाळेगत’ कादंबरी एक नैतिक भूमिका घेऊन लेखकांने लिहिलेली आहे परंतु लेखकांने जे भाष्य केले आहे त्यामधून लेखकाची भूमिका एकांगी नाही हे देखील लक्षात येते. बारोमास मधून आजच्या एकूण कृषी व्यवस्थेसंबंधी लेखकांने जे भाष्य केले आहे ते सर्वानाच अंतर्मुख करणारे आहे. हे भाष्य कधी मुख्यपात्रांच्या चिंतनातून तर अनेकवेळा काही पात्रांच्या संवादातून व्यक्त झाले आहे. एकूण आज शेती हा आतबड्याचा व्यवहार झाला असून शेती परवडणारी नाही आणि शेतीवर विसंबून कोणीही आपली उपजीविका करू शकत नाही हे या एकूण कादंबरीतून व्यक्त झालेल्या लेखकच्या चिंतनाचे सार आहे असे म्हणता येते. याच म्हणून नव्हे, तर सर्वच कादंबऱ्यांतून व्यक्त झालेले भाष्य आपणाला याच निष्कर्षाप्रत घेऊन जाणारे आहे आणि हीच खरी आजच्या शेतीची शोकांतिका आहे. भाष्य करण्यासाठी अभिव्यक्तीचे निवडलेले माध्यम भाष्याच्या स्वरूपानुसार बदललेले आहे ही नोंद घेण्यासारखी गोष्ट आहे. म्हणजे भाष्य आणि त्याची अभिव्यक्ती यात एक आंतरिक संबंध असतो हे देखील लक्षात येते व कादंबरीच्या भाषिक अंगाचा अभ्यास करीत असताना लेखकाचे भाष्य याचा आढावा घेणे संयुक्तिक वाटते. भाषिक अभ्यासाचा विचार करीत असताना विविध ग्रामीण बोलींचा केलेला वैविध्यपूर्ण वापर हे या अभ्यासासाठी निवडलेल्या

कादंबऱ्यांचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणून सांगता येते. मराठवाडा, विदर्भ, कोल्हापूरचा प्रदेश, कोकण, खानदेश अशा विविध भागातील स्थानिक बोलींचा त्या त्या परिसरातील लेखकांनी आपल्या कादंबरी लेखनात अत्यंत चपखलतेने वापर करून घेतला आहे. प्रमाण मराठी पेक्षा वेगळ्या स्वरूपाची असलेली वाक्य रचना. प्रमाण भाषेत वापरात असलेल्या शब्दाऐवजी बोली भाषेत होणाऱ्या दुसऱ्याच शब्दाचा वापर. त्या त्या ठिकाणच्या स्थानिक बोलीतील वैशिष्ट्यपूर्ण शब्द, वाक्प्रचार, म्हणी यांनी तर हे सर्वच लेखन अत्यंत समृद्ध झाले आहे.

प्रकरण- ५

उपसंहार व निष्कर्ष

‘नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरी: एक चिकित्सक अभ्यास (निवडक कादंबऱ्यांच्या संदर्भात)’ हा विषय अभ्यासासाठी घेताना नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरीचे आशय आणि अभिव्यक्ती या दोन्ही पातळीवर सखोल आकलन करून काही ठराविक निष्कर्षापर्यंत पोहचावे असा मानस होता आणि या अभ्यासातून तो मानस बऱ्याच अंशी सिद्ध झाला आहे. कादंबरी हा आधुनिक काळात विकसित झालेला परंतु अत्यंत महत्त्वपूर्ण असा साहित्यप्रकार आहे. एकूण मराठी कादंबरीचा विचार करता इंग्रजी शिक्षणामुळे येथील नव्याने सुशिक्षित झालेल्या पिढीचा इंग्रजीतील कादंबरी लेखनांशी संपर्क आला आणि त्यानंतर मराठी कादंबरी वाङ्मय या ठिकाणी मूळ धरू लागले. या वाङ्मयाची बीजे भारतीय परंपरेत शोधण्याचा प्रयत्न काही अभ्यासकांनी केला असला, तरी इंग्रजी साहित्याच्या संपर्कातूनच हा साहित्यप्रकार या मातीत रुजला हे नाकारता येत नाही.

कादंबरी एक महत्त्वाचा प्रकार म्हणून ग्रामीण कादंबरीकडे पाहता येते. ग्रामीण हे फक्त विशेषण नाही तर ते एक आशयिक मूल्य आहे. ग्रामीण कादंबरी हे मराठी कादंबरी वाङ्मयाला लाभलेले सर्वात मोठे देशी परिमाण आहे. ग्रामीण कादंबरीची सुरुवात ‘बळीबा पाटील’ ही 1888 मध्ये प्रसिद्ध झालेली कादंबरी म्हणून सांगता येत असली तरी १९६० नंतरच खऱ्या अर्थाने ग्रामीण कादंबरी लिहिली जाऊ लागली हे आज सर्वच अभ्यासकांनी मान्य केले आहे. ग्रामीण कादंबरी ही वास्तवदर्शी असून लेखक ज्या परिसरात लहानाचा मोठा होतो त्या परिसराला तेथील भौगोलिक, सामाजिक व सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांसह त्या भागातील बोली भाषेचा योग्य वापर करून लेखक जीवंत करतो व हे करताना ग्रामीण माणूस हा त्याच्या केंद्रस्थानी असतो त्यामुळे ग्रामीण माणसाची सुख-दुःखे, वेदना, कष्ट आणि त्याचा जगण्यासाठी चाललेला संघर्ष या कादंबऱ्यांच्या केंद्रस्थानी असतो. म. जोतिबा फुले, म. गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार सैद्धांतिक पातळीवर ग्रामीण कादंबरीच्या मुळाशी आहेत असे अनेक अभ्यासकांनी म्हटले असले विशेषतः नंतरच्या काळात सुरू झालेल्या ग्रामीण कादंबरीच्या

चळवळीने हे पुन्हा पुन्हा सांगितले असले तरी ग्रामीण कादंबरीला दलित साहित्याप्रमाणे निश्चित स्वरूपाचे तत्त्वज्ञान आहे असे म्हणता येत नाही. नव्वदोत्तर काळातील मराठी ग्रामीण कादंबरीचा विचार केला असता, डॉ. नेमांडेनी प्रस्तुत केलेले देशीवादी प्रारूप बऱ्याच ग्रामीण कादंबरी लेखकांनी उचलल्याचे दिसते. देशीवादी प्रारूप हे बऱ्याच कादंबरी लेखकांनी आपल्या सोयीनुसार उचलले आहे. आजच्या काळात श्रेष्ठतम मराठी ग्रामीण कादंबरी लिहायची असेल तर, म. फुल्यांचे तत्त्वज्ञान, डॉ. आंबेडकरांचे सामाजिक विचार, ग्रामीण परिसरातील वैशिष्ट्यपूर्ण असलेल्या लोकपरंपरा व देशीवादी प्रारूप या सर्वांचा योग्य समन्वय साधण्याचे मोठे कौशल्य मराठी ग्रामीण कादंबरी लेखकाला साधावे लागणार आहे.

एकूण नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीचा विचार करता तिचे क्षेत्र या काळात अधिकाधिक विस्तारीत झाल्याचे दिसते. आजचे ग्रामीण जीवन हे अधिकाधिक कष्टमय होऊ लागले आहे याची साक्ष नव्वदोत्तर ग्रामीण मराठी कादंबरी देताना दिसते.

अभ्यासासाठी निवडलेल्या ग्रामीण कादंबऱ्यांचा भाषिक अंगाने विचार करता भाषिक अंगाने देखील नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरी प्रयोगशील झाल्याचे दिसते. ही प्रयोगशीलता प्रवीण बांदेकर सारख्या काही मोजक्याच कादंबरीकारांनी निवेदनाच्या पातळीवर केली आहे. बहुतांश कादंबरीकारांनी तृतीयपुरुषी निवेदन पद्धतीचा वापर केल्याचे दिसून येते. अभ्यासासाठी निवडलेली सर्वच पात्रे ही ग्रामीण संस्कृती, परिसर आणि त्या ठिकाणचा निसर्ग या सर्वांच्या दबावाला झेलत चित्रित झाल्याची दिसतात. परंतु यातील बहुतेक पात्रे ही एकूणच जीवनाच्या लढाईत पराभूत झाल्याची दिसतात आणि यामधूनच आजचे ग्रामीण जीवन किती दाहक झाले आहे. ग्रामीण जीवनांतील जगण्याचा संघर्ष किती टोकदार झाला आहे हे आपल्या सहजतेने लक्षात येते. या कादंबऱ्यांमधील संवादातून बोली भाषेचा वापर झाल्याने या कादंबऱ्यांची वाचनियता वाढली आहे. काही कादंबऱ्यांतून जे भाष्य लेखकांनी वेगवेगळ्या माध्यमातून केले आहे त्यामधून जगण्याविषयीचा लेखकचा दृष्टिकोन व्यक्त होताना दिसतो.

या सर्वांचा विचार करता मराठी ग्रामीण कादंबरीच्या विकासात नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरीने पुढचे पाऊल टाकले आहे असे निश्चितपणे म्हणता येते.

संदर्भ ग्रंथ:

- 1) ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि शोध: डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद
- 2) ग्रामीण साहित्य: स्वरूप आणि समस्या आनंद यादव, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे
- 3) प्रदक्षिणा खंड 1 व 2 संपादन अनिरुद्ध कुलकर्णी, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे
- 4) मराठी कादंबरी समीक्षा- डॉ. तानाजी राऊ पाटील, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे
- 5) मराठी कादंबरी परंपरा आणि चिकित्सा: संपादन डॉ. राजेंद्र सलालकर
डॉ. अनिल बोपचे, विजय प्रकाशन, पुणे
- 6) ग्रामीण साहित्य मूल्य आणि अभिरुची: डॉ. नानासाहेब सूर्यवंशी, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे
- 7) ग्रामीण साहित्य चिंतन आणि चर्चा: डॉ. वासुदेव मुलाटे, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद
- 8) ग्रामीण साहित्य स्वरूप व दिशा डॉ. वासुदेव मुलाटे, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद
- 9) ग्रामीण साहित्य एक चिंतन: डॉ. द. ता. भोसले, मनोविकास प्रकाशन, पुणे
- 10) ग्रामीण कादंबरी आकलन आणि विश्लेषण: डॉ. रामचंद्र काळुंखे, कैलाश प्रकाशन, औरंगाबाद
- 11) मराठी ग्रामीण कादंबरी: डॉ. रवींद्र ठाकूर स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे
- 12) गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरी: संपादक विलास खोले, लोकवाडमय गृह, मुंबई
- 13) मराठी कादंबरी समाजशास्त्रीय समीक्षा – डॉ. रवींद्र ठाकूर, दिलिपराज प्रकाशन, शनिवार पेठ, पुणे.
- 14) मराठी कादंबरी प्रवाह व समीक्षा – (डॉ.ह.तु. थोरात गौरव ग्रंथ) संपादक-प्रा. अभय जोशी,
नभ प्रकाशन, अमरावती.
- 15) १९९० पूर्वीची गोंमतक्रीय मराठी कादंबरी: एक चिकित्सक अभ्यास- डॉ. विद्या
प्रभुदेसाई, प्रकाशक शारदीय वितरण, पणजी
- 16) अक्षरगाथा कादंबरी विशेषांक वर्ष:दुसरे/ अंक पहिला (जोड अंक) १० जुलै
२०११ संपादक डॉ. मा.मा. जाधव
- 17) टीका स्वयंवर – भालचंद्र नेमाडे, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
- 18) विसाव्या शतकातील कादंबरी समीक्षा- संपादक, विलास खोले, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
- 19) वाङ्मयीन संज्ञा संकल्पना कोश – संपादक, प्रभा गणोरकर, वसंत डहाके व
इतर, तर, भटकळ फाउण्डेशन, मुंबई.

- 20) गोमंतकीय मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड-२, संपादक, डॉ. सोमनाथ कोमरपंत
व प्रा. एस्.एस्. नाडकर्णी, प्रकाशक, गोमंतक मराठी अकादमी. गोवा
- 21) साहित्य आणि समाज – (प्रा. गो.मा. पवार गौरव ग्रंथ) संपादक- प्रा. नागनाथ
कोत्तापल्ले, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद
- 22) मराठी कादंबरी तंत्र आणि विकास- प्र.वा. बापट, ना. वा. गोडबोले, व्हीनस प्रकाशन, पुणे.
- 23) कादंबरीविषयी – हरिश्चंद्र थोरात, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे
- 24) कादंबरी एक साहित्यप्रकार - हरिश्चंद्र थोरात, शब्द पब्लिकेशन, मुंबई.
- 25) मूल्यभानाची सामग्री- हरिश्चंद्र थोरात, शब्द पब्लिकेशन, मुंबई.
- 26) कादंबरी आणि मराठी कादंबरी- उषा हस्तक, साहित्यसेवा प्रकाशन औरंगाबाद.
- 27) साहित्य ग्रामीण आणि दलित- संपादक- ईश्वर नंदपूरे, विजय प्रकाशन, पुणे
- 28) नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरी- संपादक- गजानन जाधव, अनघा साहित्य प्रकाशन, अमरावती.
-

अभ्यासक

विनायक उर्फ विनय ल. बापट
एम्. ए., एम्.एच.-सेट, एम्. एस्. यू. -पेट
सहायक प्राध्यापक, मराठी अध्ययनशाखा,
गोवा युनिव्हर्सिटी - गोवा.

मार्गदर्शक

डॉ. संजयकुमार करंदीकर, पीएच्.डी.
प्राध्यापक व प्रमुख मराठी विभाग
फॅकल्टी ऑफ आर्टस्
महाराजा सयाजीराव युनिव्हर्सिटी
ऑफ बरोडा, वडोदरा - गुजरात